

Maria Baścik, Wojciech Chełmicki

*Instytut Geografii i Gospodarki Przestrzennej
Uniwersytet Jagielloński*

ŹRÓDŁO ŚW. STANISŁAWA W CIEŚLINIE. PRZYRODA I SACRUM

*„I źródło, które ugasiło pragnienie,
szlachetniejszym się staje zdrojem”*

Wincenty Kadłubek

Wstęp

Źródła należą do tych obiektów przyrody nieożywionej, które stanowią istotny element krajobrazu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Ze względu na specyficzne warunki hydrogeologiczne mają one duże walory naukowe, poznawcze i edukacyjne. Dobra jakość wody sprawiała, że od stuleci źródła miały bardzo duże znaczenie użytkowe. Niejednokrotnie – szczególnie na terenach węglanowych – były one jedynym miejscem zaopatrzenia w wodę pitną i stanowiły bodziec dla rozwoju osadnictwa. Obecnie, wskutek powszechnego zaopatrzenia ludności w wodę za pośrednictwem wodociągów, ta funkcja źródeł odgrywa coraz mniejszą rolę. Wielorakość funkcji, jaką może spełniać źródło, wynika głównie z „roli”, jaką mu wyznaczy lokalna społeczność. Niektóre źródła, z uwagi na ich związek z kultem religijnym, stanowią również interesujący element kulturowy. Woda źródłana jest zazwyczaj wodą czystą, zaspokaja pragnienie, orzeźwia, kojarzy się z czymś dobrym, co koić może ból i cierpienie. Postrzegana bywa jako „woda życia”. Stąd też źródła wzbudzały i nadal wzbudzają zainteresowanie pielgrzymów i turystów, którzy chcą wierzyć, iż woda z nich wypływająca ma moc uzdrawiającą.

W Polsce znajdujemy wiele przykładów źródeł, które są związane z kultem Matki Bożej lub z kultem świętych; nazywane ich imionami. Patronami źródeł są najczęściej św. Jan Chrzciciel i św. Jan Nepomucen, a także święci: Roch, Kinga, Florian, Wojciech i Stanisław. Czasem powstanie takiego źródła przypisuje się interwencji boskiej, za pośrednictwem świętych. Podania i legendy są przekazywane z pokolenia na pokolenie, a świadectwa objawień odnotowywane w księgach parafialnych (Baścik, Chełmicki 2000, 2002). Do takich właśnie wpływów należy źródło św. Stanisława w Cieślinie.

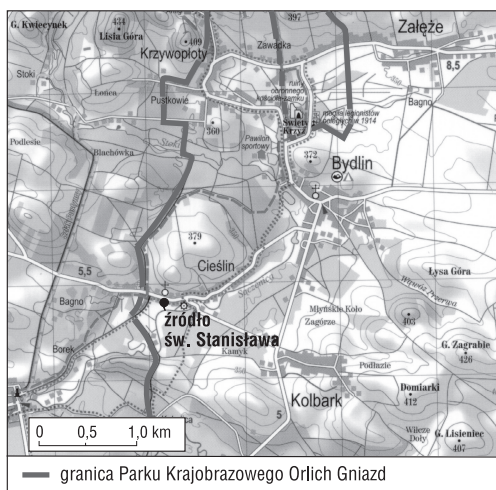
Położenie źródła i charakterystyka obszaru

Źródło św. Stanisława znajduje się w Cieślinie – niewielkiej miejscowości należącej do gminy Klucze, w północno-zachodniej części województwa małopolskiego (ryc. 1). Cieślin liczy obecnie około 300 mieszkańców, a jego początki datuje się na XIV w., kiedy to wieś była włością szlachecką w parafii Chechło (Natkaniec 2002). Wody źródła zasilają rzekę Tarnówkę (prawobrzeżny dopływ Białej Przemszy), nad którą położona jest wieś. Według *Podziatu...* (1983) ciek ten nosi nazwę Dzdzenica i bierze początek koło Czarnego Lasu na wysokości 350 m n.p.m., a uchodzi do Białej Przemszy dwoma ramionami odległymi od siebie o około 100 metrów. Na współczesnych mapach turystycznych pojawia się też inna nazwa ciek – Sączenica.

Zgodnie z podziałem fizycznogeograficznym Polski (Kondracki 2000) charakteryzowany obszar należy do Wyżyny Częstochowskiej; źródło znajduje się w jej południowej części, w pobliżu granicy z Wyżyną Olkuską. Obie te jednostki stanowią część makroregionu Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej, której rzeźba jest bardzo urozmaicona. Wyżyna Częstochowska zbudowana jest z wapieni górnourajskich (malm), zdenudowanych przez trzeciorzędowe procesy krasowe, czego śladem są skaliste ostańce wapienne. W wapieniach skalistych występują spekania ciosowe i szczeliny. Płaskie doliny wysłane są piaskami plejstoceniowymi.

W obrębie Wyżyny Częstochowskiej Z. Czeppe (1972) wydziela mniejszą jednostkę (mikroregion) o nazwie Brama Wolbromska. Obrzeżenie Bramy Wolbromskiej składa się z ciągu równoleżnikowo ułożonych depresji towarzyszą-

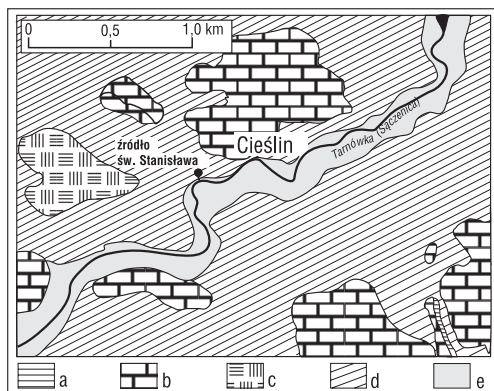
cych głównej dyslokacji środkowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej – uskokowi Ciągowice-Kolbark. Depresje te, wykształcone w wapieniach górnej jury, mają w dnie wychodnie skał środkowoi dolnourajskich, a nawet górnotriasowych. Cała ta strefa obniżen o założeniu tektoniczno-krasowym, jest odwadniana przez prawobrzeżne dopływy Białej Przemszy, m.in. przez Tarnówkę (Tyc 2001). Ogólnie, obszar ten charakteryzuje się zróżnicowaną i skomplikowaną tektoniką uskokową. Liczne uskoki dzielą go na bloki poprzemieszczane względem siebie w pionie i w różny sposób porzechylane. Poszczególne bloki porozbijane są na jednostki niższego rzędu do

Ryc. 1. Lokalizacja źródła

Źródło: Topografia wg mapy Jura Krakowsko-Częstochowska 1:52000, Express-Map, 2004

tego stopnia, iż cały obszar przyjmuje charakter megabrekcji. Cieślin znajduje się na granicy struktury zrubowej określanej jako „zrąb Ryczówek-Cieślin” (Bednarek i in. 1978). Uskoki o przebiegu NNW-SSE wykazują dużą zbieżność z występowaniem źródeł. Ok. 5 km na zachód od Cieślina, w pobliżu miejscowości Klucze twory jurajskie tworzą, wyraźnie zaznaczając się w rzeźbie terenu, kuestę. Na zachód od niej, pod nakładem miększych piasków, pojawiają się utwory triasu dolomitowego (ryc. 2). Dolomity środkowotriasowe, wraz z wapieniami górnourajskimi, tworzą jeden z najbogatszych w Polsce zbiorników wód podziemnych. Eksploatacja cynku i ołowiu w zagłębiu olkuskim i związane

Ryc. 2. Budowa geologiczna okolic Cieślina

a - iły i ilowce górnotriasowe, b - wapienie ławicowe i skaliste środkowojurajskie, c - torfy holocenijskie, d - piaski wodnolodowcowe plejstocenijskie, e - piaski rzeczne z wkładkami ilów

Źródło: Kaziuk i in. 1976.

z nią odwodnienia kopalniane spowodowały znaczne przekształcenia w obiegu wód podziemnych, m.in. wytworzenie rozległego leja depresyjnego w zbiorniku środkowojurajskim oraz zmniejszenie wydajności niektórych źródeł (Motyka, Pacholewski 1991). Dodatkowym czynnikiem wpływającym na pogłębienie depresji jest eksploatacja wód podziemnych dla celów komunalnych.

Źródło w Cieślinie znajduje się w obszarze chronionego krajobrazu, stanowiącego otulinę Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd, utworzonego w 1976 r., wchodzącego w skład Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych. Podlega ono ochronie prawnej, mającej na celu zachowanie przyrody w możliwie naturalnym stanie, ochronę przed zniszczeniem, a także właściwe zagospodarowanie turystyczno-rekreacyjne.

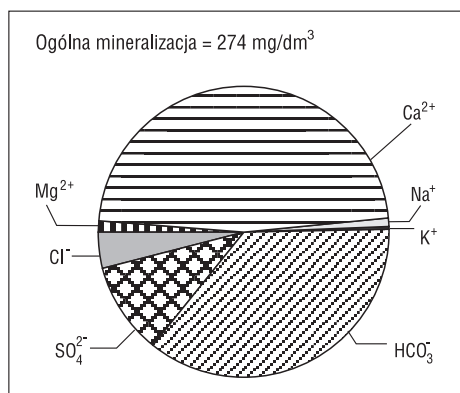
Przyrodnicze właściwości źródła

Źródło św. Stanisława jest jednym z licznie występujących źródeł na terenie Cieślina. Znajduje się tu linia obfitych źródeł, położonych na linii uskoku. Woda wypływa ze szczelin na kontakcie wapieni skalistych i ilów jurajskich. Wszystkie wypływy są w różnej mierze użytkowane, a także zasilają liczne stawy znajdujące się w centrum wsi (fot. 1). Woda źródłana zasilą również Tarnówkę, której siła była wykorzystywana od dawna w celach gospodarczych. Świadczą o tym m.in. ruiny młyna wodnego, założonego w Cieślinie w 1884 r. Źródło św. Stanisława jest klasycznym wypływem szczelinowym, podpiwowym, o charakterze wywierzyjska. Ze względu na położenie względem form rzeźby

jest to źródło podzboczowe, przykorytowe. W obrębie misy – zarówno w dnie, jak i przy jej brzegach – jest widoczne wyraźne pulsowanie (fot. 2). Wskutek sztucznego podpiętrzenia wody powstał niewielki zbiornik o powierzchni około 0,05 ha. Wcześniej, przed założeniem wodociągów, co miało miejsce w latach 70. XX w., źródło to, podobnie jak inne wypływy w tej linii źródeł, było ujęte w betonową obudowę i intensywnie użytkowane (pompa). Takie prowizoryczne, nieestetyczne ujęcia wody spowodowały wówczas zniszczenie naturalnego charakteru wypływu oraz dewastację jego otoczenia. Sprawily także, iż źródło utraciło walory krajobrazowe (Dynowska 1983). Obecnie, gdy zmienił się charakter użytkowania źródła, misa z podpiętrzoną wodą jest całkowicie przebudowana, co przedstawiono w dalszej części opracowania.

Wydajność źródła w Cieślinie, zmierzona w czasie badań w czerwcu 1973 r., wynosiła około 60 dm³/s (Dynowska 1983). Podczas kolejnych badań, we wrześniu 1999 r., wydajność była znacznie mniejsza i wynosiła ok. 3 dm³/s (Chełmicki red. 2001). Wody źródła należą pod względem hydrochemicznym do wód dwujonowych, wodorowęglanowo-wapniowych (wg klasyfikacji Szczukariewa-Prikłońskiego). Przewodnictwo właściwe wody w 1999 r. wynosiło 476 μS/cm i było nieco niższe od przewodnictwa większości źródeł w zlewni Przemszy (Chełmicki red. 2001). Systematyczne badania wielu źródeł położonych w niedalekim sąsiedztwie, prowadzone w latach 1986-1998 przez Zakład Geomorfologii Krasu Uniwersytetu Śląskiego pod kierunkiem M. Puliny, miały na celu określenie reżimu hydrologicznego i hydrochemicznego źródeł wchodzących w skład systemu obniżen Brama Wolbromskiej oraz wieloletnich tendencji zjawisk krenologicznych na Wyżynie (Pulina i in. 1990). Wykazały one wyraźną dodatnią tendencję przewodnictwa właściwego wody oraz azotanów (Tyc, Opołka-Gądek

1996). Stężenie azotu azota-nowego (N-NO₃) w źródle w Cieślinie, w 1999 r. wynosiło 6,7 mg/dm³ i było wyższe od średniej wartości w zlewni (5,0 mg/dm³), niemniej mieściło się w normach dla wód przeznaczonych do picia i na potrzeby gospodarcze, podobnie jak w przypadku stężenia azotanów, azotu amonowego i fosforanów (Chełmicki red. 2001). Źródło położone jest w centrum wsi, przez co jest narażone na silną antropopresję. Wg *Klasyfikacji zwykłych wód podziemnych...* (1993) woda źródła mieściła się w klasie III – niskiej jakości. Ogólna mineralizacja wody w 1999 r. była wyższa o ok. 20% niż w 1973 r. (ryc. 3); jest to duża różnica, nawet jeśli uwzględnimy duże wahania mineralizacji wody źródeł

Ryc. 3. Ogólna mineralizacja i skład jonowy (% mval/dm³) wody z badanego źródła we wrześniu 1999 r.

Źródło: Chełmicki red., 2001.

w wyniku sezonowych zmian ich zasilania. Badania powadzone przez D. Ciszewskiego i in. (2004) wykazały w wodzie śladowe stężenie manganu i cynku oraz nieco większe stężenie miedzi.

Badania wpływu antropopresji na procesy krasowe, w tym na źródła, wykazały, że dominującym czynnikiem reżimu hydrochemicznego zlewni Przemyszy jest antropogeniczne przekształcenie składu chemicznego wód (Krawczyk i in. 1992). W oparciu o liczne badania krenologiczne przygotowujemy jest program rewitalizacji źródeł na terenie Parku Krajobrazowego Orlich Gniazd oraz strefy chronionego krajobrazu. Ma on na celu poprawę stanu nisz źródłiskowych wybranych – najbardziej cennych – źródeł.

Kulturowe znaczenie źródła

Według legendy, istnienie źródła w Cieślinie zawdzięczać należy św. biskupowi Stanisławowi ze Szczepanowa, który podróżując po diecezji zatrzymał się tutaj, odpoczywał i chciał odprawić Mszę Świętą. Gdy zabrakło wody, uderzył pastorałem w ziemię, co spowodowało wypływ wody. Legenda ta jest utrwalona na obrazie namalowanym przez Ludwika Konarzewskiego (jun.), który znajduje się w głównym ołtarzu kościoła parafialnego w Cieślinie (fot. 3). Parafia w Cieślinie powstała po rozbiorze Polski, kiedy to nastąpił podział dużej parafii Chechło na kilka mniejszych ośrodków. W 1918 r. został poświęcony nowo wybudowany kościół w Cieślinie, powstały na miejscu dawnego, drewnianego kościoła, również pod wezwaniem św. Stanisława Biskupa i Męczennika.

Wierni od dawna otaczali czcią źródło, nazywając go źródłem św. Stanisława. W ich świadomości woda z niego wypływająca posiada moc uzdrowicielską. Dlatego też ludność miejscowa, a zdarza się również, że i przyjezdna, pobiera z niego wodę do picia. Jak pisze ks. Jan Wiśniewski (za: Natkaniec 2002), dawniej nie tylko zabierano wodę w naczyniach do domów, funkcjonował również zwyczaj rzucania do niej drewnianych krzyżyków, z myślą o jakiejś osobie. Traktowano to jak wróżbę: jeśli krzyżyk szedł na dno – oznaczało to, że dana osoba umrze, a jeśli utrzymał się na powierzchni – będzie żyć. Jak tradycja każe, każdego roku, w dniu 8 maja – w święto bp. Stanisława Męczennika – odbywa się procesja i nabożeństwo przy źródle, gdzie następuje poświęcenie wody.

W obrębie sadzawki utworzonej w miejscu wypływu źródła jest umieszczony na kamiennym postumencie półtorametrowy posąg św. Jana Nepomucena, pochodzący z 2. poł. XVIII lub pocz. XIX w. (fot. 4). Stanowi on jeden z ciekawszych obiektów znajdujących się na tym terenie. Rzeźba jest wykuta w kamieniu pińczowskim przez nieznanego autora; pochodzi prawdopodobnie z warsztatu krakowskiego. Jej fundatorem był właściciel Kwaśniowa – Jan Nepomucen z rodu Kwaśniowskich, który żył w XVIII w., lub któryś z jego potomków. W latach 20. XX w. ks. Roman Pytlarz – proboszcz kościoła z Cieślina – uzyskał zgodę na przeniesienie figury z Kwaśniowa Dolnego, gdzie stała na terenie byłego ogrodu dworskiego, przy dzisiejszej ul. Dworskiej. Wówczas też uporządkowano otoczenie źródła (Natkaniec 2002).

Św. Jan Nepomucen – czeski męczennik, który w XIV w. został utopiony w Wełtawie – uznawany jest za patrona wody, a szczególnie orędownika chroniącego przed powodzią, pilnującego przejść rzecznych, a także wysychających studni i źródeł. W licznych rzeźbiarskich lub malarskich pracach Jan Nepomucen jest przedstawiany z różnymi atrybutami, m.in. z gałązką palmową (palma męczeństwa) lub z książką zamkniętą na kłódkę, co symbolizuje milczenie. Czasem unosi wskazujący palec prawej ręki lub trzyma go na ustach, co oznacza dotrzymanie tajemnicy spowiedzi świętej, a niekiedy przedstawiany jest z kluczem (więzionego) lub ze stulą spowiednika. Święty uwieczniony w figurze znajdującej się nad źródłem w Cieślinie trzyma w rękach krzyż odpustny na godzinę śmierci. W XIX w. postać świętego była zapewne dość popularna w tym rejonie, o czym może świadczyć fakt, że brali go na swojego patrona właściciele dworów, a figury Jana Nepomucena były dość liczne. Wewnątrz kapliczki w pobliskim Bydlinie, która pochodzi z 1. poł. XIX w., znajduje się rokokowy posąg świętego.

* * *

Badania hydrologiczne źródeł prowadzone w ramach projektu KBN przez pracowników Zakładu Hydrologii Instytutu Geografii UJ w zlewni Przemszy latem 1999 r. zbiegły się w czasie z pracami konserwatorskimi figury św. Jana Nepomucena i z pracami porządkowymi otoczenia źródła (fot. 5). Ingerencja człowieka w środowisko była tu bardzo duża; w jej wyniku nastąpiło ponowne przeobrażenie miejsca wypływu. Brzegi utworzonej już wcześniej sadzawki zostały wyłożone betonowymi płytami. Kamiennymi schodkami, zabezpieczonymi metalową poręczą, można bezpiecznie dojść do wody. Założono też oświetlenie, które skierowane jest na figurę Jana Nepomucena. Całość jest otoczona ażurowym, betonowym ogrodzeniem, które – bardzo rozpowszechnione na terenie Wyżyny – jest mocnym elementem, źle wkomponowanym w krajobraz (fot. 6).

Źródło św. Stanisława, oprócz funkcji użytkowej, stanowi swoistą atrakcję turystyczną Cieślina zarówno jako źródło krasowe o dużej wydajności, mające znaczenie poznawcze i swoiste walory krajobrazowe, jak i jako źródło, którego woda – jak każda tradycja – ma moc uzdrawiającą.

LITERATURA

- Baścik M., Chełmicki W., 2000, *Święte źródła*, [w:] B. Zemanek (red.), *Przyroda-nauka-kultura. Humanistyczny kontekst nauk przyrodniczych u progu XXI wieku*, Inst. Botaniki im. W. Szafera, PAN, Kraków.
- Baścik M., Chełmicki W., 2002, *Źródła. Przyroda, geografia, mistyka*, [w:] J. Kultuniak (red.), *Rzeki. Kultura, cywilizacja, historia*, 10, Wyd. Śląsk, Katowice.
- Bednarek J., Kaziuk H., Zapaśnik T., 1978, *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski*, ark. Ogrodzieniec (913), 1:50 000, Wyd. Geol., Warszawa.

- Chelmiński W. (red.), 2001, *Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej. Zmiany w latach 1973-2000*, Inst. Geogr. i Gosp. Przestrz. UJ, Kraków.
- Ciszewski D., Siwek J., Żelazny M., 2004, *Naturalne i antropogeniczne uwarunkowania chemizmu wód wybranych źródeł na Wyżynie Śląskiej i Małopolskiej*, [w:] J. Partyka (red.), *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, 1, Przyroda, Ojcowski Park Narodowy, Ojców.
- Czepe Z., 1972, *Regiony fizycznogeograficzne Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, Studia Ośr. Dok. Fizjogr., 1 PAN, Oddz. w Krakowie
- Dynowska I., 1983, *Źródła Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej i Miechowskiej*, Studia Ośr. Dok. Fizjogr., 11, PAN, Oddz. w Krakowie.
- Kaziuk H., Bednarek J., Zapaśnik T., 1976, *Szczegółowa mapa geologiczna Polski, Ogrodzieniec* – ark. (913), 1:50 000, Wyd. Geol., Warszawa.
- Klasyfikacja zwykłych wód podziemnych dla potrzeb monitoringu środowiska*, 1993, PIOŚ, Warszawa.
- Kondracki J., 2000, *Geografia regionalna Polski*, Wyd. Nauk. PWN, Warszawa.
- Krawczyk W., Opołka-Gądek J., Tyc A., 1992, *Zagrożenie źródeł jurajskich*, Aura, 7.
- Mapa hydrogeologiczna Polski 1:200 000*, ark. Kraków, 1985, wraz z *Objaśnieniami...*, 1986, Inst. Geol. Wyd. Geol., Warszawa.
- Motyka J., Pacholewski A., 1991, *Stan wód podziemnych Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej. Ich zagrożenie i sposoby zapobiegania postępującej degradacji*, Współczesne problemy hydrogeologii, V Ogólnopol. Symp. Warszawa-Jachranka, SGGW-AR, Warszawa.
- Natkaniec B., 2002, *Dzieje parafii św. Stanisława Biskupa i Męczennika w Cieślinie*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna Ignatianum w Krakowie, Wyd. Pedagogiczny, Kraków, praca magisterska.
- Podział hydrograficzny Polski*, 1983, IMGW, Warszawa.
- Pulina M., Tyc A., Krawczyk W., Opołka J., 1990, *Opracowanie szczegółowego katalogu źródeł na terenie Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych woj. katowickiego wraz z określeniem zasad ich ochrony przed zanieczyszczeniem*, maszynopis w archiwum Zarządu ZJPK woj. katowickiego, Dąbrowa Górnicza.
- Wiśniewski J., 1927, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, Mariówka.
- Tyc A., 2001, *Badania krenologiczne na terenie gmin Klucze i Wolbrom w granicach Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych województwa małopolskiego*, [w:] J. Partyka (red.), *Badania naukowe w południowej części Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, Mat. Konf. – referaty, postery, sesje terenowe, OPN, Ojców, 2001.
- Tyc A., Opołka-Gądek J., 1996, *Zjawiska krenologiczne na obszarze Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych województwa katowickiego*, Katedra Geomorfologii, Zakład Geomorfologii Krasu UŚ, Sosnowiec (maszynopis).

THE ST. STANISLAUS SPRING AT CIEŚLIN, SOUTHERN POLAND.

THE NATURE AND *THE SACRUM*

SUMMARY

The St. Stanislaus spring situated at Cieślin, a village in the southern part of the Krakowsko-Częstochowska Upland (Southern Poland), is an example of the numerous vaucluse-type springs found in the area. The Mid-Jurassic bedded and massive limestone formations dominate the local geology and provide the numerous local springs with substantial amounts of ground water. Historically, the discharge of the St. Stanislaus spring ranged from 60 to 23 dm³/s in 1973 and 1999, respectively. Its waters belong to the HCO₃-Ca hydro-chemical class with the total dissolved solids amounting to 274 mg/dm³. As the spring is situated at the very center of the village of Cieślin it is potentially affected by human activity, which is reflected in an elevated N-NO₃ concentration (6.7 mg/dm³).

Originally, the natural outflow consisted of numerous springs situated at the foot of a local hill near the channel of the Tarnówka stream, a tributary of the Biała Przemsza river. The free outflow of water has been dammed creating a small pool with the monument of St. John Nepomuk erected at the center. St. John Nepomuk is a patron saint protecting from floods, guardian of running water and bridges.

During the late 1990s, the spring and its vicinity underwent a substantial transformation. The area was fenced and the banks of the pool were modified using concrete structures. The saint's monument was renovated and fitted with a lighting installation.

The name of the spring is being linked with St. Stanislaus of Szczepanów, the bishop of Cracow and martyr who lived in the 11th century. According to a legend the spring emerged at the very site where St. Stanislaus had stopped-by. This event is depicted in a painting by Ludwik Konarzewski, found at the main altar of the local parish church. Each 8th May, the anniversary of the bishop's death, a special holy mass is celebrated near the spring. The spring has a status of a legally protected natural monument and certainly deserves protection as an interesting cultural and religious landmark.

Translated by Authors